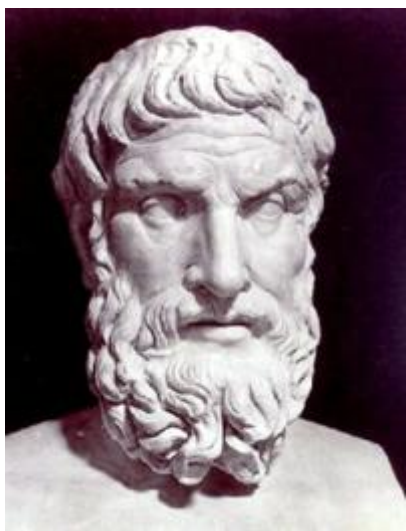

Η ηθική του Επίκουρου

«Την ηδονήν ονομάζουμε αρχή και τέλος (αξία και σκοπό) της ευτυχισμένης ζωής. Διότι αυτή γνωρίσαμε ως αγαθό, πρώτο και συγγενικό προς τη φύση μας και χάρη σ' αυτήν αποφασίζουμε για κάθε επιλογή και αποφυγή, αλλά και σε αυτήν οδηγούμαστε όταν κρίνουμε κάθε καλό με κριτήριο αυτό το συναίσθημα».

Επίκουρος

Οι άνθρωποι για να μπορέσουν να συμβιώσουν μεταξύ τους, καθιέρωσαν κανόνες κοινής συμπεριφοράς, κάτι που σε γενικές γραμμές ονομάζεται ηθική. Ως εκ τούτου, τους κανόνες αυτούς, τους έφτιαξαν από μόνοι τους οι άνθρωποι, και όχι κάποιοι θεοί για αυτούς.

Κατά τον Επίκουρο, οι πνευματικές απολαύσεις είναι ανώτερες απ' τις φυσικές, γιατί διαρκούν πιο πολύ και μας προσφέρουν καθαρή, ανόθευτη ηδονή, θεωρεί την ακινησία, την ησυχία σαν τη μεγαλύτερη ηδονή απ' την κίνηση και την ψυχική ηρεμία σαν τη μεγαλύτερη ευτυχία. Η έλλειψη μέτρου στις απολαύσεις είναι καταδικαστέα και οι εγωιστικές ενέργειες είναι κακές, επειδή η εκτίμηση, η αγάπη και η βοήθεια του πλησίον, καθώς και η ευημερία της κοινότητας στην οποία ανήκω, είναι παράγοντες αναγκαίοι για την δική μου ευημερία, για την ευδαιμονία μου, τους οποίους όμως δεν πετυχαίνω, όταν φροντίζω μόνο για τον εαυτό μου χωρίς να μεριμνώ για τους άλλους.

Αυτή η αντίληψη για την ηθική του Επίκουρου, είχε το πλεονέκτημα ότι φαινόταν πολύ φυσική, που μπορούσε εύκολα να συνδεθεί με τις φιλοσοφικές ανάγκες εκείνων που ήξεραν να αρκεσθούν στη γνώση του γνωστού κόσμου με τις αισθήσεις, σαν του μόνου πραγματικού και οι οποίοι θεωρούσαν τον άνθρωπο μόνο σαν ένα μέρος του κόσμου, και αυτή ακριβώς η αντίληψη για την ηθική, έπρεπε να γεννήσει εκείνη την υλιστική αντίληψη για τον κόσμο.

Η στήριξη της ηθικής πάνω στις προσπάθειες του ατόμου για ηδονή και ευδαιμονία ή πάνω στον εγωισμό και η υλιστική αντίληψη για τον κόσμο,

καθόριζαν και υποστήριζαν η μια την άλλη και αυτή τη συνοχή ανάμεσα στα δύο στοιχεία τη βρίσκουμε στον Επίκουρο. Η υλιστική του φιλοσοφία της φύσης, στηρίζεται άμεσα πάνω στον ηθικό σκοπό και μόνο η υλιστική αντίληψη της φύσης μπορεί, κατά την γνώμη του, να μας απαλλάξει απ' τον φόβο που μας προκαλούν όλες οι ανόητες προλήψεις και να μας δώσει και ψυχική ηρεμία, χωρίς την οποία δεν μπορεί να υπάρχει αληθινή ευτυχία. Έτσι λοιπόν όλοι εκείνοι που κράτησαν εχθρική στάση απέναντι στην διδασκαλία του, έπρεπε ν' απορρίψουν και να διαστρεβλώσουν την ηθική του διότι δεν τους βόλευε αυτή η ηθική.

Και η ηθική του εγωισμού, της επιδίωξης της ευδαιμονίας του ίδιου του εγώ, παρουσιάζει αρκετά τρωτά σημεία, γιατί πρώτα απ' όλα, δεν εξηγούσε, πώς ο ηθικός νόμος παρουσιάζεται σαν ηθικός εξαναγκασμός, σαν υποχρέωση των ανθρώπων να κάνουν το καλό και όχι απλή συμβουλή, να προτιμούν το πιο λογικό είδος της ηδονής απ' το λιγότερο λογικό. Αλλά η γρήγορη και αποφασιστική κρίση του καλού ή του κακού, είναι ολότελα διαφορετική απ' τη σύγκριση ανάμεσα στα διάφορα είδη ηδονής ή ωφέλειας.

Τελικά μπορεί κανείς να αισθανθεί ηθικό καθήκον ακόμα και σε περιπτώσεις στις οποίες και η πιο πλατειά ερμηνεία δεν μπορεί να βγάλει πια ηδονή ή ωφέλεια απ' την εκτέλεση αυτού του καθήκοντος, γιατί λογού χάρη, αν αρνηθώ να πω ψέματα, κι όταν ακόμα πρόκειται να ξεσηκώσω μ' αυτό ολόκληρη τη κοινή γνώμη εναντίον μου, να διακινδυνέψω την ύπαρξή μου ή ακόμα ίσως να επισύρω την ποινή του θανάτου. Σ' αυτή τη περίπτωση, δεν μπορεί να γίνεται λόγος για ηδονή, έστω και πολύ ξέμακρη, ή ευδαιμονία, οι οποίες θα μπορούσαν τελικά να μετατρέψουν τον πόνο ή την δυσαρέσκεια στο αντίθετο τους.

Αλλά τί ήξεραν οι κριτικοί να προσφέρουν για την εξήγηση αυτού του φαινομένου; Στην πραγματικότητα τίποτα, αν και σύμφωνα με τη γνώμη τους, ήξεραν πάρα πολλά, γιατί, επειδή δεν μπορούσαν να εξηγήσουν τον ηθικό νόμο, δίνοντας μια φυσική ερμηνεία, θεώρησαν αυτή την αδυναμία τους σαν ασφαλή απόδειξη, που δεν επιδέχεται αντίρρηση, ότι ο άνθρωπος δεν ζει μόνο μέσα στη φύση αλλά και έξω απ' αυτή, ότι μέσα του δρουν υπερφυσικές δυνάμεις, και πως το πνεύμα του είναι κάτι το υπερφυσικό. Έτσι μ' αυτή την αντίληψη περί ηθικής, γεννήθηκε ο φιλοσοφικός ιδεαλισμός και ο μονοθεϊσμός, η καινούργια πίστη στο μοναδικό Θεό. Αυτή η πίστη στον Θεό ήταν ολότελα διαφορετική απ' την πίστη στην πολυθεΐα, δεν ξεχώριζε απ' αυτή μοναχά στον αριθμό των θεοτήτων και ούτε γεννήθηκε με σκοπό να περιορίσει τις θεότητες σε μια μονάχα.

Η πολυθεΐα ήταν μια απόπειρα να εξηγηθούν τα φαινόμενα της φύσης και οι θεότητες της ήταν προσωποποιήσεις των φυσικών δυνάμεων κι επομένως δεν ήταν πάνω απ' τη φύση και έξω απ' αυτή αλλά μέσα της, αποτελούσαν μέρος της. Η φιλοσοφία της φύσης την εκτόπισε, αφού ανακάλυψε ότι δεν υπήρχαν προσωπικές αιτίες στα φυσικά φαινόμενα και ανέπτυξε την έννοια της νομοτέλειας, της αναγκαστικής συνοχής αιτίας και αποτελέσματος. Οι θεοί μπόρεσαν να διατηρήσουν για ένα χρονικό διάστημα απ' την παράδοση την ύπαρξή τους και στη φιλοσοφία, αλλά σαν ένα ιδιαίτερο είδος υπερανθρώπων, οι οποίοι δεν έπαιζαν κανένα ρόλο πια. Ακόμα και στον Επίκουρο, παρ' όλο τον υλισμό του, οι παλιοί θεοί δεν είχαν ακόμα πεθάνει, αλλά έγιναν συνταξιούχοι, είχαν μεταβληθεί σε θεατές χωρίς καμία δράση.

«Είναι λοιπόν λάθος να θεωρούμε ότι το θείο ενδιαφέρεται για οτιδήποτε εκτός από την μακαριότητά του. Η πίστη που υπάρχει σχετικά με τη φύση του θείου αλλά και την επιρροή του στο κόσμο, αλλά και στον άνθρωπο είναι και εσφαλμένες και επικίνδυνες και δημιουργούν φόβο και ταραχή, αφού αποδίδουν φυσικά φαινόμενα, και ανθρώπινες καταστάσεις και συμπεριφορές στη σκοτεινή δύναμη και την παρέμβαση των θεών. Σε ότι αφορά στο φυσικό κόσμο και τα ουράνια σώματα, το θεϊκό ον δεν παρεμβαίνει, διότι αυτό θα ήταν αντίθετο προς τη φύση του».

Επίσης και η όχι υλιστική ηθική κατεύθυνση της φιλοσοφίας, όπως την εκπροσωπεί πλέρια ο Πλάτωνας, που οι μυστικές της σελίδες αναπτύχθηκαν πιο φανερά απ' τους Νεοπλατωνικούς και ειδικά απ' τον Πλωτίνο, δεν χρειάζονταν για την εξήγηση της φύσης τους παλιούς θεούς και δεν τους μεταχειρίζονταν διαφορετικά απ' τους υλιστές. Η έννοιά τους για το θεό δεν γεννήθηκε απ' την ανάγκη της εξήγησης της φύσης που μας περιβάλλει, αλλά απ' την ηθική, την πνευματική και την εσωτερική ζωή του ανθρώπου και γι' αυτό το σκοπό, είχαν ανάγκη να παραδεχτούν ένα πνεύμα, που να βρίσκεται έξω και πάνω απ' τη φύση, εκτός τόπου και χρόνου, ένα πνεύμα που ν' αποτελεί το καταστάλαγμα κάθε ηθικής και να κυριαρχεί πάνω στην υλική φύση όπως κυριαρχούσαν πάνω στον λαό, οι αριστοκράτες φιλόσοφοι. Και όπως αυτοί θεωρούνταν ευγενείς σε αντίθεση με τον λαό, που θεωρούνταν κοινός και βάνανυσος, έτσι και η φύση θεωρούνταν απ' αυτούς τους φιλόσοφους κακή και κοινή, ενώ το πνεύμα, αντίθετα, το θεωρούσαν καλό και ευγενικό.

Ο άνθρωπος ανήκει ταυτόχρονα σε δυο κόσμους, τον υλικό και τον πνευματικό, είναι ο μισός «ζώο» και ο άλλος μισός «άγγελος», δηλαδή ταλαντεύεται ανάμεσα στο καλό και το κακό. Αλλά όπως ο Θεός κυριαρχεί πάνω στη φύση, έτσι και το

ηθικό μέρος του ανθρώπου, έχει τη δύναμη να κατανικήσει το φυσικό, τις επιθυμίες τις σάρκας, θριαμβεύοντας πάνω σ' αυτό. Ωστόσο, η πλέρια ευδαιμονία είναι αδύνατη για τον άνθρωπο, εφόσον αυτός παραμένει σ' αυτή τη κοιλάδα του Κλαυθμώνος, όπου είναι καταδικασμένος να παλεύει ενάντια στο ίδιο του το κακό σώμα, και μόνο όταν απαλλαγεί απ' αυτό και επανέλθει στο πνεύμα του, στην αρχική του πηγή, στο θεό, θα απολαύσει την απεριόριστη ευδαιμονία.

Όπως βλέπουμε, εδώ ο Θεός παίζει ολότελα διαφορετικό ρόλο από 'κείνον που έπαιζε στην πρωταρχική πολυθεία, γιατί αυτός ο Θεός, δεν είναι η προσωποποίηση κανενός φαινομένου της εξωτερικής φύσης, αλλά είναι ένα σύμβολο της ανεξαρτησίας του πνευματικού στοιχείου του ανθρώπου και επειδή το στοιχείο αυτό είναι ενιαίο, δεν μπορεί και η καινούργια θεότητα να είναι πολλαπλή. Και στην πιο πλέρια φιλοσοφική του μορφή, ο Θεός δεν έχει να κάνει τίποτα άλλο, απ' την εξήγηση του ηθικού νόμου. Η επέμβαση στην εξέλιξη των κόσμων δεν τον ενδιαφέρει, όπως αυτό γινόταν με τους παλιούς θεούς, και σ' αυτή τη περίπτωση, αρκεί, τουλάχιστο για το φιλόσοφο, το να παραδεχτεί τη νομοτελειακή συνοχή αιτίας και αποτελέσματος.

Έτσι, όσο πιο πολύ εκλαϊκεύονταν αυτή η αντίληψη, όσο πιο πολύ γίνονταν η θρησκεία του λαού, τόσο πιο πολύ το πνεύμα, που περιέβαλλε τα πάντα και κυριαρχούσε πάνω σε όλα, έπαιρνε προσωπικά χαρακτηριστικά, τόσο πιο πολύ έπαιρνε ενεργητικό μέρος στις κινήσεις του κόσμου και τόσο πιο πολύ ξαναεμφανίζονταν οι παλιοί θεοί στο προσκήνιο. Παρουσιάζονται τώρα και ενδιάμεσα πρόσωπα ανάμεσα στον Θεό και τους ανθρώπους σαν άγιοι και άγγελοι, αλλά και κάτω απ' αυτή τη λαϊκή μορφή διατηρήθηκε η αντίληψη, ότι η φύση είναι κάτι το κακό και ότι, το ηθικό στοιχείο στον άνθρωπο έχει υπερφυσική προέλευση και αποτελεί την αδιάψευστη απόδειξη ότι υπάρχει υπερφυσικός κόσμος.

Ανάμεσα στα δυο άκρα, του Πλάτωνα και του Επίκουρου, υπήρχε δυνατότητα για ενδιάμεσα στάδια που το σπουδαιότερο ήταν η στωική φιλοσοφία, που ιδρύθηκε απ' τον Ζήνωνα τον Ελεάτη, και ενώ η Πλατωνική φιλοσοφία δεν εξηγούσε την προέλευση του ηθικού νόμου απ' την ηδονή και τον εγωισμό του πρόσκαιρου ατόμου, αλλά παραδέχονταν σ' αυτό μια ανώτερη, πάνω απ' το άτομο υπάρχουσα δύναμη, που ήταν σε θέση' να σπρώξει τους ανθρώπους σε ενέργειες που τους προξενούν πόνους και βάσανα, ακόμα και αυτό το θάνατο, αντίθετα η στωική φιλοσοφία, σε διάκριση με τον Πλάτωνα, δεν έβλεπε στον ηθικό νόμο τίποτε το υπερφυσικό, παρά μόνον το προϊόν της φύσης.

Οι Στωϊκοί έλεγαν πως η αρετή γεννιέται απ' τη γνώση της φύσης και η ευδαιμονία πετυχαίνεται όταν ο άνθρωπος ενεργεί σύμφωνα με τη φύση, δηλαδή σύμφωνα με το σύνολο του κόσμου το λογικό του κόσμου. Το να αναγνωρίζει κανείς τη φύση και να ενεργεί σύμφωνα μ' αυτή, να υποτάσσεται στην αναγκαιότητά της θεληματικά, άσχετα με την ατομική ευχαρίστηση ή δυσaréσκεια, να ο δρόμος που οδηγεί στην ευδαιμονία και τον οποίο ακολουθεί ο σοφός. Ωστόσο η έρευνα της φύσης είναι μοναχά μέσον για το σκοπό της έρευνας της αρετής, και αυτή η φύση εξηγείται απ' τους Στωϊκούς απ' την ηθική άποψη. Το πρακτικό αποτέλεσμα της ηθικής των Στωϊκών δεν είναι η επιδίωξη της ηδονής, αλλά η περιφρόνησή της και η περιφρόνηση όλων των αγαθών του κόσμου. Αλλά αυτή η περιφρόνηση, εξυπηρετεί τελικά τον ίδιο σκοπό τον οποίο θεωρούσαν σαν το τελειότερο ο Ζήνων και ο Επίκουρος, την ψυχική ειρήνη του ανθρώπου. Και για τους δυο, η ηθική γεννιέται απ' την ανάγκη της ησυχίας.

Σ' αυτή την ενδιαμέση θέση της στωϊκής ηθικής, ανάμεσα στην Πλατωνική και την Επικουρική, ανταποκρίνονταν και η εικόνα του κόσμου που σχεδίασε ο Στωϊκισμός. Η εξήγηση της φύσης δεν είναι κάτι το αδιάφορο γι' αυτόν, αλλά θεωρεί την φύση σαν ένα είδος μονοθεϊστικού υλισμού, ο οποίος παραδέχεται μια αρχική θεία δύναμη, απ' την οποία κατάγεται και η ψυχή του ανθρώπου. Αλλά αυτή η αρχική δύναμη, αυτή η αρχική φωτιά, είναι υλική, δεν υπάρχει έξω απ' τη φύση, και η ψυχή δεν είναι αθάνατη, αν και ζει περισσότερο χρονικό διάστημα απ' το σώμα και στο τέλος καταβροχθίζεται απ' την αρχική φωτιά.

Τελικά οι θεωρίες των Στωϊκών και των Επικούρειων, έγιναν στοιχεία του χριστιανισμού και κάτω απ' αυτή τη μορφή αφάνισαν τον Επικουρισμό. Ο υλισμός του μπορούσε να αρκεί μόνο σε μια τάξη ή μια κοινωνία που ικανοποιούνταν απ' την πραγματικότητα, η οποία έβρισκε σ' αυτή ηδονή και ευδαιμονία και δεν είχε ανάγκη από άλλες καταστάσεις. Έπρεπε να μη γίνεται δεκτή από τάξεις, στις οποίες η πραγματικότητα αυτή φαίνονταν ολέθρια και προξενούσε πόνο, απ' τις καταρρέουσες τάξεις της παλιάς αριστοκρατίας, όπως και απ' τις εκμεταλλευόμενες τάξεις, για τις οποίες το παρόν και το μέλλον σ' αυτό το κόσμο, θα 'πρεπε να είναι χωρίς καμιά παρηγοριά, αν ο υλικός κόσμος δηλαδή ο κόσμος της εμπειρίας ήταν ο μόνος κόσμος, και δεν θα μπορούσε κανείς να επαναπαυθεί στο παντοδύναμο πνεύμα, το οποίο θα μπορούσε να καταστρέψει ολόκληρο αυτό το κόσμο.

Σύμφωνα με τους Στωϊκούς και Επικουρικούς, ο υλισμός γενικά θα έπρεπε να αποκρουσθεί απ' όλη την κοινωνία εφόσον ξέπεσε τόσο, ώστε ακόμα και οι

άρχουσες τάξεις να υποφέρουν απ' αυτή την κατάσταση, όταν κι αυτές απέκτησαν την πεποίθηση, ότι το καλό δεν προέρχεται απ' την πραγματικότητα αυτού του κόσμου, που γεννάει μοναχά το κακό. Ή περιφρόνηση του κόσμου, όπως έκαναν οι Στωικοί, ή να περιμένουν τον λυτρωτή απ' τον άλλο κόσμο, όπως ήταν ο Χριστός, ήταν η μοναδική διέξοδος.

Ένα καινούργιο στοιχείο προστέθηκε στον Χριστιανισμό, όταν άρχισαν να μεταναστεύουν οι λαοί, πράγμα που στη θέση της καταρρέουσας κοινωνίας του ρωμαϊκού κράτους έβαλε μια άλλη κοινωνία, στην οποία τα πιο αδύνατα υπολείμματα του ρωμαϊκού τρόπου παραγωγής και οι ρωμαϊκές αντιλήψεις, με την καινούργια γερμανική συνεταιριστική κοινωνία, και τον απλό της εύθυμο τρόπο σκέψης, παρήγαγαν ένα νέου είδους πολιτισμό. Απ' την μια η χριστιανική Εκκλησία έγινε ο συνδετικός κρίκος ανάμεσα στα νέα κράτη, και ως εδώ επιβεβαιώθηκε ξανά, τουλάχιστον φαινομενικά, η διδασκαλία, ότι το πνεύμα είναι ισχυρότερο απ' την ύλη, γιατί η εξυπνάδα των ιερέων του χριστιανισμού αποδείχθηκε αρκετά ισχυρή για να μπορέσει να δεσμεύσει και να υποτάξει την άγρια δύναμη των βαρβάρων Γερμανών. Απ' την άλλη η άγρια αυτή δύναμη που προέρχονταν απ' τον υλικό κόσμο, και που φάνηκε στους αντιπροσώπους του χριστιανισμού σαν πηγή του κάθε κακού, που δεν χαλιναγωγούνταν απ' το πνεύμα, γι' αυτούς αντίθετα, ήταν αυτό το πνεύμα η πηγή του κάθε καλού.

Έτσι η νέα κοινωνική κατάσταση συνετέλεσε στη σταθεροποίηση της φιλοσοφικής βάσης του χριστιανισμού και της ηθικής του, κι ακόμα, απ' την καινούργια αυτή κατάσταση, πρόβαλλε στην κοινωνία το στοιχείο της χαράς της ζωής, της αυτοεμπιστοσύνης που δεν υπήρχε άλλοτε, στις αρχές της γένεσης του Χριστιανισμού. Και στους χριστιανούς πνευματικούς, τουλάχιστον στους πιο πολλούς, ο κόσμος δεν φαινόταν πια σαν κοιλάδα κλαύθμωνος, γιατί γέμισαν από χαρά και απόλαυση, ενός ευχάριστου επικουρισμού και μάλιστα χονδροκομμένου, ο οποίος δεν είχε τίποτα το κοινό με τον αρχικό επικουρισμό της αρχαίας φιλοσοφίας.

Ωστόσο οι ιερείς έπρεπε να κρατήσουν σταθερά την χριστιανική ηθική, όχι πια σαν έκφραση για τα ίδια τους ηθικά συναισθήματα, αλλά σαν μέσον να διατηρήσουν τη κυριαρχία τους πάνω στον λαό, και το κάθε τι τους έσπρωχνε ν' αναγνωρίζουν και πάρα πέρα την φιλοσοφική βάση αυτής της ηθικής, την ανεξαρτησία κι ακόμα την υπεροχή του πνεύματος μπροστά στον πραγματικό κόσμο. Έτσι απ' την μεταβληθείσα κοινωνική κατάσταση, προήλθαν απ' τη μια, μια καινούρια ώθηση προς την υλιστική ηθική και απ' την άλλη, μια σειρά από λόγους για την

διατήρηση της από παλιά χριστιανικής ηθικής.

Απ' αυτό προήλθε και αυτή η διπλή ηθική, που αποτέλεσε το κυριότερο χαρακτηριστικό της εποχής του Χριστιανισμού και η οποία αποτελεί μόνο κατά ένα μέρος, την έκφραση στα πραγματικά μας ηθικά συναισθήματα και τις θελήσεις μας και του ρυθμιστή στις ενέργειές μας. Μ' άλλα λόγια, η ηθική υποκρισία έγινε ένας διαρκής κοινωνικός θεσμός, ο οποίος πουθενά αλλού και σε καμιά άλλη θρησκεία δεν είναι τόσο ολοφάνερος όπως στον Χριστιανισμό. Τώρα η ηθική και η θρησκεία, θεωρούνταν αχώριστα συνδεμένες.

Βέβαια ο ηθικός νόμος είναι εκείνος που δημιούργησε λογικά τον Θεό, αλλά στον χριστιανισμό αντίθετα, παρουσιάζεται πιο πολύ πως ο Θεός δημιούργησε τον ηθικό νόμο, ότι χωρίς πίστη στον Θεό, χωρίς θρησκεία δεν υπάρχει καμιά ηθική, έτσι ισχυρίζονταν οι θεολόγοι και οι «πατέρες της Εκκλησίας». Έτσι κάθε ζήτημα ηθικής έγινε θεολογικό για τον Χριστιανισμό και επειδή η πιο αρχαϊκή και πιο αφελής μορφή κάθε κοινωνικής αγανάκτησης, η μορφή της ηθικής αγανάκτησης, είναι η συναίσθηση της ανηθικότητας του κοινωνικού καθεστώτος που υφίσταται, άρχισε η κάθε κοινωνική αγανάκτηση να εμφανίζεται κάτω απ' τη μορφή της θεολογικής κριτικής, πράγμα που προκλήθηκε και απ' το ότι η Εκκλησία ήταν το κυριότερο μέσο της κυριαρχίας, και η ιερατική τάξη της Ρώμης, η χειρότερη και η πιο εκμεταλλεύτρια τάξη του μεσαίωνα, σε σημείο που κάθε εξέγερση ενάντια σε κάθε μορφή εκμετάλλευσης, προσέβαλλε πριν απ' όλα την Εκκλησία. Και όταν απ' την Αναγέννηση και πέρα, ξαναγεννήθηκε η φιλοσοφική σκέψη, για μεγάλο χρονικό διάστημα ακόμα, τα ζητήματα της ηθικής παρέμειναν και ζητήματα της θεολογίας και της Εκκλησίας.

Μιχάλης Μανιάτης